

ПРВИ ВАСЕЉЕНСКИ САБОР У НИКЕЈИ 325. ГОДИНЕ ПОСЛЕ ХРИСТА¹

Историја античког света одиграва се у земљама које су груписане око Средоземног мора. У старијој епоси античке историје не само поједине медитеранске области, него, штавише и поједини градови у већини ових области нису били међусобно везани никаквим тешњим политичким везама, него су живели одвојеним, самосталним политичким животом, чинили су посебне политичке организме. После неуспелог покушаја перзијских Ахеменида, пошло је тек у релативно касном времену македонском краљу Александру Великом (336-323. пре Христа) за руком да свим етнички толико диференцираним земљама у источном базену Средоземног мора да јединствену политичку организацију у облику азијско-европске универзалне монархије, у којој је грчки, западни елемент, иако у бројном погледу знатно инфериорнији од источног елемента, имао културну препондеранцију над источним елементом, те благодарећи том културном преимућству имао и водећу политичку улогу у оквиру Александрове светске монархије. У оквиру ове универзалне монархије формирала се јединствена културна област, састављена од грчког и оријенталног елемента. После смрти Александра Великог и са распадом његове универзалне монархије није се, међутим, угасила идеја универзалне империје, која је први пут дошла до прегнантног политичког израза у великој перзијској држави пре-хришћанског времена. Политички наследник универзалистичких идеја и планова великог македонског краља Александра постао је римски народ, који је, савладавши све своје истакнутије и озбиљније противнике, у почетку II и I столећа пре Христа успео да, у још већем обиму, изведе велику политичку замисао Александра Великог, тј. да све земље, груписане око Средоземног мора, први и до данас последњи пут у историји света, формира у јединствену организацију политичке и културне природе, да створи велику грчко-римску, односно тачније јелинистичко-романску културну област и велику римску империју, којој је римски цар Аугуст пред крај I столећа пре Христа дао ориги-

¹ *Јужна Србија*, 1925, 49: 65-75.

нално, према тадањим римско-националним политичким осећајима и представама конципирано политичко устројство и уређење. Тако је ова нова универзална империја, благодарећи Аугустовој национално-римској оријентацији и политичкој концепцији, у првим временима принципата одржала римски карактер, те је национални римски елемент имао у овој епоси империје несумњиву превагу.

Рим је, ослањајући се на моћ своје војске и свог права, дуго времена очувао свој политички ауторитет, али је у току развитка постепено долазио под све шири и јачи културни и етички утицај Грка и оријенталних народа, који су у свом политичком, а нарочито културном развоју били знатно испредњачили испред владајућег римског народа. Међународна, универзална култура, коју је грчки народ за Александра Великог и после његове преране смрти у додиру с Истоком и његовом културом, те у наизменичном утицају грчког и оријенталног елемента створио, а која се данас у науци опћенито назива јелинистичком културом, поткопавала је првобитно национално-римску основу државе раније у доста јакој мери ексклузивног римског народа, и овај се још једном за владе цара Аугуста енергично ставио насупрот денационализацији, која је у последњим временима републике почела брзо и јако да се шири у римској држави, специјално у њеном језгру, у Италији. Али ни политичка ни културна снага римског народа није била довољно јака да се успешно одупре продирању међународне, универзалне културе, у којој је оријентални елемент сада долазио све до јачег утицаја. Универзални космополитски карактер ове културе потпуно је одговарао спољашњем оквиру велике римске империје. Простране области унутар овог моћног оквира, које су у доба највећег територијалног обима римског царства представљале простор од 5,4 милиона квадратних километара, и обухватале многобројне и најразвијеније народе и многа веома стара средишта високо развијених култура, поклапале су се, према тадањем схватању, са кругом културног савета (икумена) и биле су с обзиром на разноликост свог етничког и културног састава веома подесне за стварање једне космополитске културе. Универзална култура била је природна допуна политички и економски јединствене империје. Штавише, ова култура ублажила је и нивелисала донекле постојеће политичке и културне разлике у оквиру римске империје, које се, наравно нису никада могле потпуно и за свагда одстранити, и постепено је трансформисала првобитно на национално-римској основи конципирану римску државу у империју космополитског карактера. Универсализам и космополитизам опажа се у свим областима јавног и друштвеног живота у римској империји, дакле, у духу укупне унутарње политике, затим у праву, литератури и науци, религији и уметности.

Али иако је култура у римској империји у главном била униформна, ипак су постојале извесне културне разлике и опреке, с једне стране, између јелинистичко-источне и романско-западне половине, а

с друге стране између грчког народа и старијих источних народа у источној половини. Јер док је римски народ успео да национално и културно апсорбује западне провинције, није био исти случај у погледу јелинизације источних провинција. Са политичким слабљењем, а нарочито са нестанком јелинистичких држава, опадала је агресивна и атракциона снага јелинизма, те грчки елемент није имао више потребну асимилаторну снагу, да урођене културне народе национално и културно асимиљује. Стари културни народи у јелинистичким државама били су само површно јелинизовани, и то искључиво у својим највишим слојевима, но они нису никада сасвим изгубили свој национални и културни индивидуалитет, штавише још пре пропасти јелинистичких држава јавила се код неких од њих јака национална и културна реакција. У овим културним разликама лежи дубљи узрок политичким диференцијама и антагонизму, с једне стране између Истока и Запада, а с друге између грчког елемента и старих културних народа на Истоку, те у последњој конзеквенцији, узрок политичком распадању Истока како пре доласка Римљана у оне крајеве тако и у византијско доба после коначног одвојења римске империје у западну и источну половину.

Благостање те духовна и материјална култура у римској историји достигли су, благодарећи дугом периоду мира и мудрој управи, врло висок степен. Али на пољу културног развитка показују се брзо знаци опадања; са ширењем и униформисањем културе иде упоредо и опадање квалитета културне продукције. Културни производи губе своју свежину и оригиналност, губе од своје унутарње садржине, те нису више у стању да мишљење и осећаје народа испуне новом садржином и да на његову продуктивну моћ плодносно утичу, него се у вези с овом неспособношћу и немоћи равија нека врста схоластичког образовања, које губи додир са фактичним животом и задовољава се с имитацијом, тј. са стварањем културних продуката по старим обрасцима.

Једна од најважнијих и најинтересантнијих појава у културној историји римске историје јесте постепена оријентализација, која стоји у врло тесној вези с универсализмом исте историје и јавља се у свим областима јавног и друштвеног живота, нарочито пак у религији. Необично развијени светски саобраћај са својим многобројним миграционим покретима, укрштај народа најразноврснијих раса, измена идеја, постепено ишчезавање политичких разлика између римских грађана и поданика у провинцијама, довело је до јединственог ширења и стапања религиозно-филозофских и религиозних представа и култа. И управо су религије Истока биле оне које су се с необичном брзином шириле по целој римској империји, нарочито култ Изиде и Озириса, Митре, Јахвеа и религија Хришћанства, која се почела најкасније ширити, али је у току даљег развитка све остале религије и култове интензивношћу и системом своје пропаганде далеко надмашила и потпуно их потиснула.

У доба аутократизма, који је све више ограничавао слободу мишљења и онемогућавао слободан политички, социјални и културни рад и развитак појединаца, а нарочито јачих и истакнутијих личности, и када су се ограничавању политичке слободе придружиле још привредне и социјалне тешкоће и невоље, те се све јаче и теже почела осећати опречност између прекомерног богатства једног веома маленог круга људи и крајњег сиромаштва широких слојева народа, почео се у народу све јаче и дубље ширити осећај потиштености. Уз политички, социјални и привредни притисак придошле су и многе друге невоље, као спољашњи и унутрашњи ратови, инвазије варвара, глад и епидемија, које су још у већој мери појачале песимистичко расположење потиштених маса. Како народне масе нису ни с које стране могле очекивати побољшање свог тешког положаја, природно је да су олакшање свог стања и други живот пун среће и благостања очекивале од вишег бића, те су тражиле и нашле олакшања једино у религији. Широке масе тежиле су да се ослободе разних нескладности и опречности, које су у животу постојале, чезнуле су за бољом егзистенцијом, биле су испуњене надом и очекивањем да постоји живот на другом свету, који ће им после земаљске смрти донети бољу судбину. Стога је природно да су најактуелнија питања и проблеми тадање стојичке филозофије и оријенталних религија били проблем лечења психичке болести депресије, те бесмртности и живота на оном свету. Ово расположење маса било је веома повољно за ширење оријенталних религија са њиховом мистиком и мистеријама. Централна тачка у учењу ових религија био је проблем човечанског искупљења, и ове су религије на основу божанског откривења стављале својим вернима у изглед да ће моћи своје материјом заробљене душе ослободити од тешкоћа и притиска мрачног земаљског, материјалног света и увести их у горње, небеско царство светлости.

Међу споменутим источним религијама задобила је хришћанска религија најјачег утицаја на масе, јер је умела да најубедљивије проповеда благу вест о спасењу и искупљењу, те да створи у народу убеђење да она, у исто време, пружа и најбоље јемство за остварење онога што проповеда. Иако хришћанство нарочито истиче спасење душе појединих верних, те у том погледу има карактер индивидуалистичке религије, ипак се битно разликује од источних мистеријских религија у томе што, поред спасења душе, ставља у средиште своје проповеди идеју братства и узајамног потпомагања. Хришћанска религија има, дакле и социјално-етичку основу, и ово специфично обележје хришћанства долази до израза и у опсежној и интензивној харитативној акцији, у старању за све оне верне који су упућени на помоћ другог. Тако се у оквиру апсолутне државе и на аристократској основи организованог друштва, у којима владају крајње политичке, привредне и друштвене неједнакости и опречности, ствара на религиозној основи нова, од римске државе и тадањег друштва одвојена заједница, „нов

народ“, „нов род“ или „трећи род“, који се сматра позваним да у блиској будућности замени остарелу римску државу и остарело античко друштво.² Овај нови значајни фактор, хришћанска црква, налазећи се у опречности са римском државом, ствара себи своју посебну правну теорију, као и своје посебне правне норме и установе. Када је хришћанство успело да у III столећу развије и своју литературу и науку, супериорнију од паганске, и да привуче на своју страну знатан број јаких индивидуалитета и великих талената, тада оно, ојачавши и поставши одлучна религиозно-политичка друштвена сила, односи у вишестолетној борби коначну победу над паганском државом.

Паралелно са развојем државе римске у правцу универзалне и космополитске империје, јавља се у унутарњој политици тежња да се националнополитички елемент и из религије елиминира, те да се тако створи једна јединствена универзална космополитска религија као комплемент универзалне и космополитске државе са задатком да постане основа политичког државног јединства. Ова тежња добила је, поред стварања једног заједничког паганског култа у виду култа државе и императора, конкретан облик у покушајима неколико римских императора III столећа да створе у римској империји религиозно јединство. Сви ови религиозни покушаји остали су, истина, без икаквих резултата, али су они значајни у том правцу што доказују да је идеја монотеистичке религије у то доба била већ јако раширена и да је био потребан само срећнији и згоднији покушај од стране државе па да се она и оствари. Јер свугде се показује тежња за јединственом религијом и црквом, која би као заједничка веза спајала све у етничком погледу тако разнородне народе римске империје. Диоклецијанов покушај рестаурације старе паганске религије носио је већ у свом зачетку клицу пропасти, јер је стајао у дијаметралној опречности са Диоклецијановим новим, на строго централистичкој основи изграђеним системом државног устројства. Овако конструисана држава претпостављала је, сасвим природно, јединствену религију и једног Бога, а не множину култа и богова.

Са доласком Константина Великог (306–337. после Хр.) на престо римских царева настаје значајан и одлучан обрт у религиозној политици империје: нови владар имао је смелости да у одлучном моменту повуче логичке конзеквенције из опће унутарње ситуације, те из религиозних и религиозно-политичких прилика и потреба. Овај одлучан корак цара Константина Великог састојао се у публикацији тзв. Миланског Едикта (313. г. после Христа), који је садржавао званично признање хришћанства као од државе дозвољене и са незнабоштвом равноправне религије. Није могуће са потпуном поузданошћу

² Представу о старењу римске државе и с тим у вези и античке културе формулисао је ретор Сенека старији (54. год. пре Христа до око 39. после Христа).

и тачношћу утврдити мотиве којима се Константин руководио приликом донашања ове своје одлуке, која је била од светскоисторијског домашаја. Свакако је том приликом рачунао са реалним политичким и религиозним приликама у римској држави. Константин Велики је, на сваки начин, још пре 312. године морао доћи до убеђења, да је неопходно потребно стварање религиозног јединства у империји, и то на монотеистичкој основи, а најбољу основу пружала је хришћанска религија са својом изванредно снажном организацијом и својим универзалистичким тенденцијама, које су се потпуно поклапале са истим тенденцијама римске империје. За римску државу било је веома важно да у својој унутарњој политици нађе наслона на чврсто организовану хришћанску цркву, која је тада имала суверен утицај на унутарње расположење и на савест својих верних. Али несумњиво је, према резултатима најновијих научних истраживања, при овом акту морало играти значајну улогу и лично верско убеђење самог цара Константина Великог. Тачност овог мишљења најбоље доказује чињеница што Константин Велики није, аналогно својим паганским претходницима на римском престолу, директно себи арогирао божанска својства и идентификовао се са божанством, али је за то нашао за потребно да нарочито истакне своје право да буде изасланик Бога и извршилац божанске воље и налога. Убеђење Константина Великог није се променило у даљем току његове владавине, него је он своју религиозну политику водио са сигурношћу и конзеквенцијом сходно својој првобитној одлуци.

Ниједна од политичких творевина цара Константина Великог није показала толико чврстине и трајности као савез државе са хришћанском црквом. Последице овог савеза показале су се како у даљем развоју цркве, тако и у утицају цркве и хришћанских идеја на поједине области државног живота. Црква је морала цару Константину Великому, за подељене јој уступке, препустити важна суверена права над црквом, знатан удео у црквеној управи. Црква после компромиса са државом није имала више ону слободу развоја коју је имала у ранијим временима, када је државна политика била окренута против ње. Утицај цркве на државу показује се нарочито у области римског грађанског права, где је цар Константин Велики извео низ значајних измена, које стоје у пуној опречности са традиционалним римским правним назорима.

Али ни сама хришћанска црква није већ давно имала оно унутарње јединство, којим се у првим својим временима одликовала. Црква је била примила у себе многе у етничком и културном погледу диспаратне елементе, који су, стојећи свако на свом културном и религиозно-културном становишту, имали разне, често пута сасвим опречне представе о појединим верским учењима, као нпр. о односу Бога према свету, људи према Богу, материје према Богу и људима итд. Последица ових разилажења у основним тачкама верског учења

биле су многобројне теолошке несугласице и спорови, који испуњују знатан део унутарње црквене историје у II и III stoleћу после Христа. У даљој фази развитка доводили су сви спорови до одвајања појединих делова од цркве и до конституисања илегалних организација такзованих секата. Много је утицала на развитак унутарњег црквеног живота хришћанско-црквена литература и филозофија, као и катихетска школа у Александрији, а нарочито стварање нове теолошке школе у Антиохији, која је ступила у потпуну опречност према александријској теолошкој школи. Карактеристично обележје антиохијске школе било је историјско-критичка интерпретација Св. писма насупрот алегоричкомистичкој интерпретацији александријске школе. Дубљи разлог опречности између ових двеју теолошких школа лежи у опречности двају духовних праваца, спекулативног и емпиријског, који има своје представнике у грчкој филозофији у Платону и Аристотелу, и који је кроз цео средњи век доминирао како у грчкој филозофији тако и у грчкој теологији. Праузрок овим разликама има корена у унутарњем диференцирању основа и својстава човечанског духа. Видимо, дакле, како су национално-културни дух и филозофија вршили интензиван утицај на теолошка мишљења и црквени живот, те изазвали разна диференцирања у унутрашњости цркве, која су скривала у себи разне опасности по црквено јединство. Сви разни унутарњи спорови у току прва три stoleћа хришћанства, нарочито пак веома тешки и озбиљни гностички спор, представљали су за хришћанску цркву много већу опасност него прогони од стране органа римске империје. Па ипак, црква је у борби са свим овим споровима не само остала победилац, него је из ове борбе изашла оснажена и ојачана у организаторном погледу и развијенија у погледу своје литературе и филозофије.

Међутим, несравњено озбиљнији и тежи, а по црквено јединство опаснији од дотадањих спорова био је спор, који је александријски презвитер Арије, ученик чувеног антиохијског презвитера и црквеног учитеља Лукијана, изазвао својим учењем о односу Сина према Оцу. Према Аријевој тези, божанство се у свој целини својој налази у Оцу; сам Отац је у истини Бог. Син или Логос (Слово) јесте први међу створовима, али само створ са својим одређеним временем почетком. Логос није Бог, он је по свом бићу различан од Бога. Насупрот Аријеву учењу, александријски епископ Александар и главни му помоћник ђакон Атанасије, потоњи александријски епископ, стајали су одлучно на становишту апсолутног божанства Логоса. Ситуација је постала веома тешка и озбиљна, јер је спор изазвао цепање у самом александријском клиру, који се поделио на две групе. Показала се и потреба сазива египатског црквеног сабора, који је имао задатак да учини крај овом спору. Велика већина епископа ставила се на становиште епископа Александра, те је Арије са својим присталицама био свргнут са свог презвитерског положаја. Арије и присталице оставили су, као некада

Ориген, Египат, и дошли су у Кесарију у Палестини, где су нашли добар пријем код епископа Евсевија, који је као црквени писац уживао велики углед. Евсевијева теологија била је у основи иста као Аријева, само је Арије у формулисању својих теза био јаснији и одређенији. Епископи у Палестини, Финикији и Сирији имали су исте теолошке представе као и Арије.

Веома значајну улогу у Аријеву спору играо је Евсевије, веома амбициозан човек и велик интриган, који је био најпре епископ града Берита у Финикији, а касније је дошао на врло важну катедру епископа града Никомидије, где је у близини двора, и имајући веза са појединим члановима царског дома, гледао да створи ситуацију повољну по Арија. Сам Евсевије, наиме био је ученик Лукијана Антиохијског, потпуно је делио теолошке идеје Аријеве и налазио се у затегнутим односима с епископом александријским.

Никомидијски епископ Евсевије, на Аријеву молбу, упутио је посланице свима епископима дијецеза Oriens и Asia Minor, желећи их приволети да у спору стану на Аријеву страну и да га потпомажу против александријског епископа. Али ни александријски епископ није остао пасиван, него се обратио посланицом свим епископима протестујући против незаконите интервенције никомидијског епископа.

Сам Арије и његови пријатељи уздали су се у број и одлучност својих присталица и рачунали су сигурно са својом победом. Арије је развио велику пропаганду за своју ствар, употребио је сва средства да би задобио масе за себе, међу осталим, и памфлете па и песме, у којима је народу приступачнијим начином излагао своје теолошке идеје.

Епископат је у овом спору био подвојен и спор је добио тако заострен карактер, да се сам цар Константин Велики, после своје победе извојеване 324. године над савладарем Лицинијем нашао побуђен да учини крај унутарњим религиозним споровима и да успостави црквено јединство, које је, као што је напред изложено, било неопходан предуслов за очување политичког државног јединства. Цар Константин је на основу информација добивених од личности свог поверења и човека веома практична Хозија, епископа града Кордубе у Шпанији, решио се да сазове опћи црквени сабор, који је имао да донесе коначну одлуку у овом спору. Црква није знала за установу опћег црквеног сабора пре Константина Великог, те ова установа има да благодари свој постанак иницијативи световне власти, римског императора. Локалних црквених сабора бивало је и у ранијим временима, почев од конца II столећа после Христа, и на њима су расправљана питања верског учења и црквене дисциплине.

Први васељенски сабор био је врло добро посећен; епископи из разних крајева империје, а неки и из области ван империје, дошли су о званичном трошку у Никеју. Епископи нису били сви исте културе. Најученији члан епископата био је несумњиво Евсевије, епископ града Кесарије у Палестини. Као црквени писци били су се још пре тога

времена istakli: епископи Александар александријски, Евстатије антиохијски, Маркел анкирски, све противници Аријеви. Овај велики скуп епископа учинио је дубок утисак не само на верне и незнабошце, него и на саме чланове своје.

Сабор је, уз одржавање свих дворских церемонија, отворен 20. маја 325. године после Христа у свечаној сали царског двора у Никеји, а у присутности цара Константина Великог, који је дошао снабдевен свим знацима царског достојанства и праћен низом високих војних и цивилних достојанственика хришћанске вере. Цар је заузео своје место на престолу, а епископ који се налазио на десној страни непосредно до цара, ваљда Евсевије кесаријски, или веројетније антиохијски епископ Евстатије, поздравио је цара и изразио му благодарност епископског скупа на његовој благонаклоности према цркви. После поздравног говора одржао је цар Константин Велики алокуцију на латинском језику, као званичном језику римске империје, и ова је алокуција била одмах преведена на грчки језик, којим се служила претежна већина епископа. После свечаног отварања отпочео је сабор своје редовне расправе.

Закључци овог васељенског сабора били су од великог домаћаја по потоњи развитак цркве. Сабор је у првом реду изрекао коначну одлуку у погледу Арија, те је потврдио сентенцију епископа Александра и његова синода о свргнућу Арија и његових присталица са презвитерског достојанства. У вези с овом одлуком, сабор је донео на основу текста, подастртог од епископа кесаријског Евсевија и према једној важној од епископа Хозије предложеној и сасвим у западњачком духу стилизованом измени, Символ вере, који представља синтезу основног верског учења опште католичанске цркве. Овај симбол прецизно описује однос Сина према Оцу и садржи јасно одређену дефиницију о вечности и консупстанцијалности (истобитности) Сина. Како су овај симбол потписали сви епископи, па и присталице Аријеви, осим њих двојице, то је на тај начин црквено јединство било формално успостављено.

Осим ових закључака, сабор је донео комплекс црквених закона (канона), који регулишу разна актуелна питања црквене организације и дисциплине. Ови канони од чести кодификују црквеноправне установе и односе, који су постали и развили се путем обичајног права, од чести пак стварају нове правне односе и норме. Васељенски сабор постаје врховна законодавна и јудицијелна инстанција опће католичанске цркве.

Први васељенски сабор у Никеји од 325. године јесте догађај који чини епоху, како у општој историји онога времена тако нарочито у историји односа између цркве и државе. Цар Константин Велики, који још није био хришћанин, него тек катихумен, давао је фактично директиву раду првог васељенског сабора. Овим актом цар као представник државе добио је супериоритет над црквом у моменту када је црква

унутарње била раздвојена и упућена на помоћ световне власти. Наследници Константинови, касније римски императори, у својој политици према цркви тежили су да цркву доведу у што већу, по могућству потпуну, одвисност од државне власти, а кулминацију ових тенденција представља цар Јустинијан I (527–565). Али ови покушаји нису потпуно успели, штавише опажа се да од времена иконоборства екстремна струја у цркви, која заступа начело потпуне слободе и неодвисности цркве од државе, игра важну улогу у политичком, друштвеном и културном животу Византије, и да нити она нити поједине црквене поглавице јачег и самосталнијег индивидуалитета, нису вољни да се свима захтевима и потребама државе без икаквих ограда и концесије политичке природе потчине, него теже да дођу до што одлучнијег утицаја на општу државну политику.

Али рестаурација црквеног јединства била је само пролазне природе, јер неко време после првог васељенског сабора Аријев спор расламтео се још у много жешћем облику. Како Аријев спор тако и потоњи верски спорови, који су се развили у крилу цркве, били су, као што је напред споменуто, последица већим делом етничких и културних разлика и опречности, а мањим делом философског, схоластичког антагонизма. Стари културни народи у областима некадањих јелинистичких држава, под окриљем црквене организације, знатно су ојачали, те су успели да потпуно изграде свој национално-црквени и културни индивидуалитет. И тако је развитак цркве текао противно интенцијама цара Константина Великог, те је уместо организације на универзалној основи, дошло до конституисања посебних цркава на религиозној и националној основи са својим посебним врховним законодавним и судским инстанцијама.